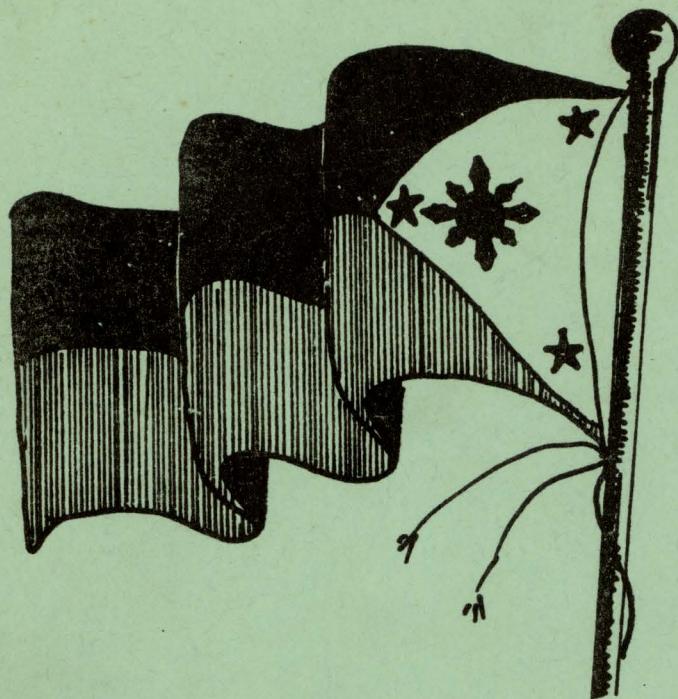

I Urete Fantag bé Pilipinase

history

MANILA LIBRARY

Tiruray

X-292

I Urete Fantag bé Pilipinase

SUMMER INSTITUTE OF LINGUISTICS
TRANSLATORS 1980 PUBLISHERS

PUBLISHED
in cooperation with the
Bureau of Elementary Education
and the
Institute of National Language
of the
Ministry of Education and Culture
Manila, Philippines

Additional copies of this publications
are available from:

TCP P.O. Box 423 Greenhills, Metro Manila, 2801	or	TCP Nasuli, Malaybalay Bukidnon, 8201
--	----	---

Tiruray History
70.5-980-4.4C 66.20P-805064N
Printed in the Philippines
SIL PRESS

PAUNANG SALITA

Ang isang katangiang masasabi tungkol sa Pilipinas ay ang pagkakaroon nito ng iba't ibang pangkat etniko na nag-aangkin ng kani-kanilang wikang katutubo. Gayon man, ito'y hindi naging balakid sa pag-unlad ng bansa, bagkus nagpatibay pa nga sa pagbubuklod at pagkakaisa ng mga mamamayan tungo sa pagkakaroon ng isang diwang panlahat.

Ang aklat na ito ay isa sa serye ng ganitong uri ng mga babasahing inihahanda para sa higit na ikalilinang ng mga kaalaman, kakayahan, kasanayan, pagpapahalaga at pagmamahal sa sariling wika ng mga mag-aaral.

Sinikap na malakipan ang aklat ng mga paksang inaaakalang magdudulot ng malaki at makabuluhang kapakinabangan sa mga gagamit nito. Sa paghahanda ng mga ito'y isinaalang-alang ang mga pangkalahatang layunin ng bansa. Isinaalang-alang din ang mga pangkasalukuyang pangangailangan ng mga mag-aaral sa pagpapalawak at pagpapayaman ng kanilang talasalitaa-, paglinang ng kakayahang gumamit ng wikang gamitin at wastong pagsulat nito. May inilakip ding mga pagsasanay na inaaakalang makatutulong sa mabisang pag-aaral ng wika. Matitiyak na ganap na nilang natutuhan at nauunawaan ang wika kung ito'y buong katalinuhan na nilang natatalakay sa klase at naiuugnay o nagagamit sa tunay na buhay.

Buong pagmamalaking inihahandog ng Ministri ng Edukasyon at Kultura ang aklat na ito taglay ang matapat na hangarin at mithiing lalo pang mapataas ang uri ng edukasyon para sa di marunong bumasa at sumulat sa pamamagitan ng pag-aaral ng kinagisnang wika. At inaasahan din sa gayon ang madaling pagkatuto ng wikang pambansa.

ONOFRE D. CORPUZ
Ministri ng Edukasyon at Kultura

PREFACE

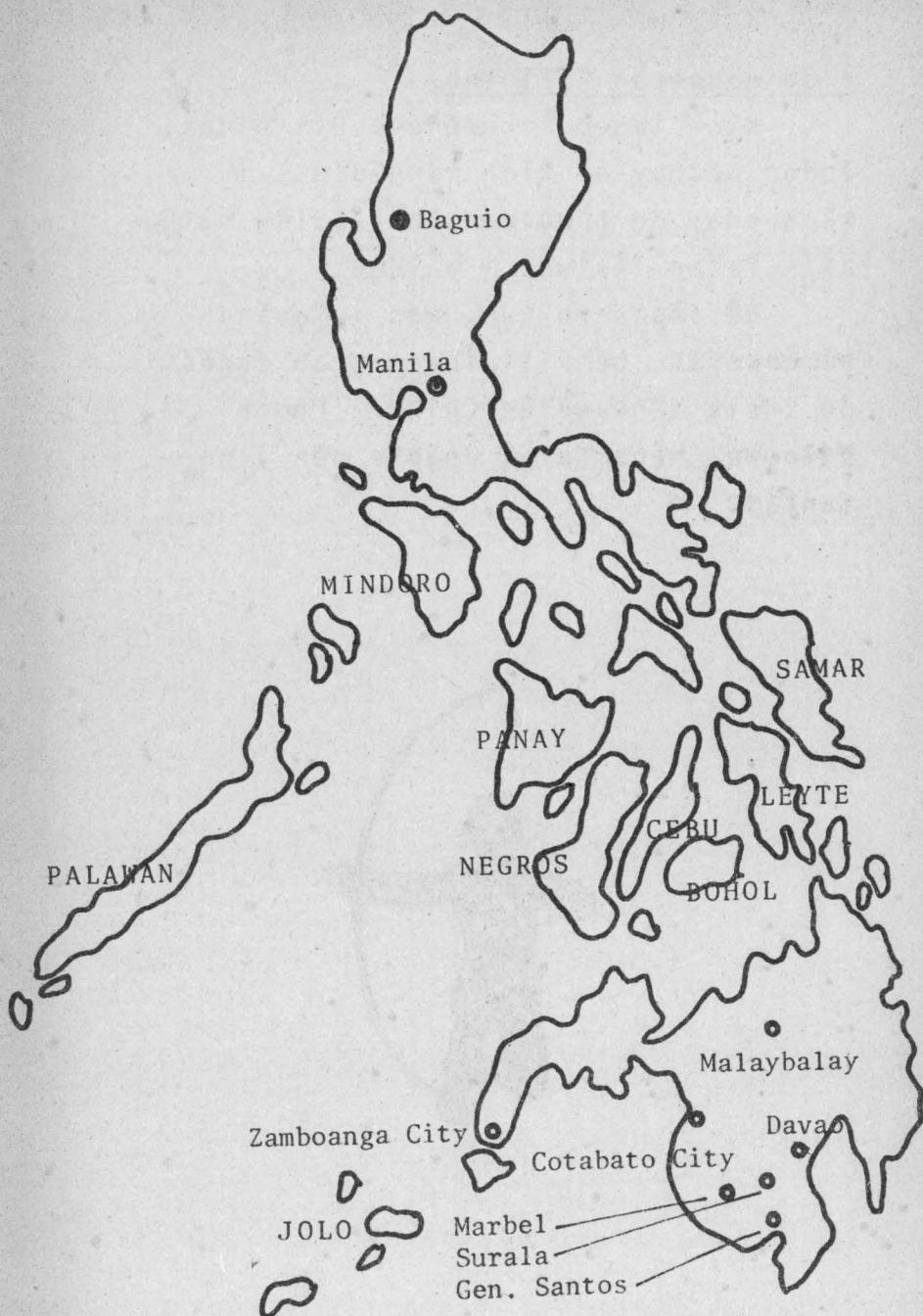
This book gives a brief history of the Philippines. It also provides some guides for good citizenship. Another purpose is to provide reading material in the Tiruray language to stimulate interest in reading.

This book is one of several written at a workshop held at Nasuli, Malaybalay, Bukidnon during April of 1980. The following people participated in writing this book:

1. Ronald L. Adamat
2. Rufina Datuwata
3. Alan A. Olubalang
4. Allado Ra
5. Consuelo L. Ra
6. Andres Ruben

Also assisting were Steve Doty, Lee Hall, and Mel Laviña of the Summer Institute of Linguistics.

The sounds of the Tiruray alphabet closely resemble their counterparts in the National Language. The alphabet has in addition the vowel é which sounds like the vowel in the English word 'but', and f which sounds like the f in English.

I de énggétah Filipino

Kloh ingéd i béréhéne Pilipinas,
éndob médooy de kloh bungédén. I
kéluhanay de bungédén labi fitéw ngibu,
atin falan léniwét i wayége.

Bé féganayo kun, wén i fantad
séménkafét bé Pilipinase brab ingéd i
de Insik féndawétén China. Endob
béleeewe, kénamful i dogote nén i no
fantad.

I de toow énggétah étew ménangéy bati dob Pilipinase, ménagéw ro mangéy bé no fantad. Berowey de fédawétén Nigrito. Foko i de ni étew brab do mitam, atin kurut i de buk ro. Berowey énggétahe Filipino. Béleewe, diyo ro dob de tuduk i de ingéd fédawétén Panay, Palawan, Zambales, brab dob de dumo ingéd i Pilipinase. I karowe adat mégitu, sémukat onok kayéw amaén, atin beenén i no. Enda i méturdu batio ro. Amuk éndaén i kéuyaga ro dob sébaane gonon, téfégalin ron man.

I énggétunduge do étew ménangéy bati dob Pilipinasey de Indonisian. Do mélangkaw étew brab do témangkung i de irung ro. Témundug tidéw bénoy de étew tidéw Malaysia. Been i niy de étew ménbéréh katufuay de Téduray brab do Ménubu. Gétigan mohok-mohok brab rémigo lawi.

I rénigoy de Rénewén

Firoj gébélintuwa i ménagéwe tidéw bén, bé bélintuuae 1300, énggégumah i ségétewe rénewén datu atin médooy

bénaleng ne do étew ménodor bé rilihiyoy
rénewéne. I de rénewén béléewe, been i
nan i de séfuén.

Bé rasénay de Kastila

Bé bélintuwa 1500, ni ingéd i
kawasawe brab de énggégéganad étew
mémentaén i fédawéténé Spain. I ni
ingéd toow fo mérayu dob Pilipinase.
I de étew tidéw Spain i énggétahe
énggégédot bé de ségiyo ingéd dob
duniyae.

Bé do no gai, énda sénay lalag ro
bé Pilipinase. Endob wén i énggelingoo
ro ingéd gédét dob Pilipinase médooy
de faninu de loo bé de bitsin, kasila,
bawang, giya, brab do dumo na nohok.

Sabaf bé no, sénugu roy étewe
fédawétén Magellan ménangéy lémangu
bé no ingéd. Niraya ro limo timan
barko brab médooy kuyug. Ténalandang
ro kéntas i ke dogot taman énggégito
ro fantad. Amun déménénsa ron ménse-
féninsa ro maro, "Beenén keey i niy
fantade sélédé tom." Endob mémentadin
ron non i fantade énggito ro brab
énggédénsaa roy ingéd tome Pilipinas.

Dob Pilipinase bé do no gai, wén i ségétewe uléw fédawétén Lapulapu. Amun énggelingoo noy wén i léménabu ségiyo nasiyono étew dob Pilipinase, ténimuén i kéluhanay de sundalu no, inok dénedé'l roy de ségiyo nasiyono étew méraréy, non mikaréy ro ké wén i ségiyo nasiyon gégédot bé Pilipinase. Endob énda ménraréy ro, mélaw ménsétiboh ro taman énggéléléhuo Lapulapuwey Magellane.

Amun ménléhuén i uléw i de Kastila fédawétén Magellan, ménraréy mule i de dumo de. Atin fénanangguwit i ségétewe uléw roy sébaane bé de barko mémentaus mangéy fingé lédon taman énggégumah ro dob de uleo ro. Beeney fédawéténé Sebastian del Cano. Atin i no énggémaana ro, énggésétumbuk bé berowey toowe enggétah enggéliwét bé duniyae, brab bénoré soy énggétigana tome de bé i duniyae métawé atin békén défaya.

Ménagéw i firoye gébélintuwa tidéw bénoré, wén man i do énggégumah Kastila, éndob énda énggétana ro non dénedé'l i de Filipino bero méraréy. Gidoloo, i

hari i Spaine téménafay témimu médoosundalu atin fén-uwitén dob Pilipinase. Ni uléw ruwe bé kéangéy ruwe dob Pilipinasey fédawétén Legaspi. Amun énggégumah ron, énda ménsetiboh i de Filipino bero non kulang i sinafang ruwe brab fengélu. Mélaw, ménbati i de Kastila dob ingéd tome. Atin ménangéy mérugay gai féndawét ro Pilipinas non fénggédayeúw bé hari ruwe dob Spain fédawétén Filipi.

Toow fo méfasang i kégétewone bé rasénay de Kastila. I hari i Spaine sénbaad-baadén i fantad i de Filipino dob de kawasa étewén. Tidéw bénó, nusaro soy de Filipino gefe de démadu bé de ni fantad. Kloh sa foy baad i de Filipino ké témbas ro. Enda tégebén bé kéuyag ruwe mélaw médooy utong ruwe de. Ni nay rénigoy de Kastila i nuwit roj de dumo Filipino ménangéy ségiyo ingéd inok gétabang ro gémalbék diyo. Atin fiyon i de fiyo tébaséy Pilipinase loo bé de bélowan, kayéw, brab do dumo éntingayén, nuwit ro dob de karo ingéd atin diyo fénbéléy.

Jose Rizal

Gidoloo, wén soy mékéfiyo nuwit ro dob Pilipinase. Been i kéuyot ruwe ménféwaléy Kristiyau bē de Filipino loo bē berowe. Ménuwit ro do fadi téménoro bē de Filipino munur bē Jesus Kristowe. Tidéw mélaw bénoy kéféganay i simbaay de Katoliko. Méninut médo atin ménbéragar dob ingéd i Pilipinase. Been i niy toowe émbagér simbaan dob Pilipinase béleewe. Saliyu tidéw bénou, ménuwit ro so do sékuwelahan brab do féuwaan (hospital). Endob i do no éntingayén nuwit ro énda i toow ménfiyo énggérígono ro dob Pilipinase.

I ségétewe bē de métileédtéed nga Filipino fédawétén Jose Rizal, amun énggáfégilid i késékuwélah ne, séménulat libro. Dob sénulat ne libro, énteyén nuret i kéluhanay kéteteone rénigoy de Kastile dob de Filipino. Fén-gito no bē férisuy de Filipino brab toow ro fo mékégédaw-gédaw bē kéfanangguwit i de Kastila bero. Amu ménta kē fakay saén fégésé no dédélén tékédan i de Kastila dob Pilipinase. Ménkégilakan i de Kastila bē maanay de sénulat Jose

Rizal. Mélaw, fénrisu ro atin fénléhu ro. Ténimbak ro dob Manila, dob fédawéténé Luneta. Bangnoor ménléhu éndob i de sénulatén, bénoy kéménarae bé de dumo uléw i de Filipino. Médooy de uléw ménanangguwit bé de Filipino sétiboh bé de Kastila. Ni de dawét roy Bonifacio, Aguinaldo, brab Mabini. Tintu métileddé brab émbaraw do étew i de ni. Mélaw, sabaf bé de rénigo ro késétiboh bé kégulaa ruwe bé Pilipinase ménléhu ro atin ménwaléy ro toow fo ménbantug. Endob bé kéluhana ruwe, Jose Rizale na foy toowe de ménbantug sabaf beeney toowe médooy énggétowongan dob ingéd ne Pilipinase.

Ménlabi téléw ratu gébélintuwa i kékéfasangay Pilipinase bé rasénay kéfanangguwit i de Kastila de. Tidéw bénô, énda ménrugayén énggégumah i de Merikanu atin ténowongo roy de Filipino sétiboh bé de Kastila. Sabaf ne ménsetowong i bagér i de Filipino brab de Merikanu, téménaban ro sétiboh. Tidéw bénô, ménkédan i de Kastila atin i de dumo de ménule ro mangéy dob de karo ingéd.

Bé rasénay de Merikanu

Amun énggilibid i késétibohe, nongot i de Filipino bé mule soy de Merikanu mangéy dob de karo ingéd non témayan ro ké bero say manangguwite bé karowe ingéd. Endob énda méntékédan i de Merikanu, non témayan ro bati dob Pilipinase inok bantaya roy de Filipino ké wén i téribaba bero. Brab tabanga ro bero bé ati fatute kéfaguyag brab kéfériyo bé kégétewone.

Gidoloo, i de émbaraw fo bé de Filipino ménstiboh ro bé de Merikanu non ménika ro mule. Ni de uléw roy ro Aguinaldo, Antonio Luna, Mabini, Del Pilar, brab wén nay do ségiyo de. Endob énda soy fiyo rénígoy de Filipino non kulang i sinafang ruwe brab fengélu. Gidoloo, éntéy ro tamay génaga ruwe de bé késétiboh ruwe. Amun énggékéfooy de Merikanu nén i Aguinaldowe, ménamfun i kéluhanay de Filipino.

Bé rasénay de Merikanu dob Pilipinase, ménfiyyoy énggémaanay de Filipino non téñoro i de Merikanu bero bé fatute kégétewon brab kéfaguyag.

Fénfiyo roy de sékuwelaha ro, de hospital ro brab de kalsada. Ménuwit ro so do ségiyo relihiyon loo bé de fédawétén Angglikan (Episcopal). Atin i de sundaluy de Merikanu bénragar ro. Wén i dob Baguio de, wén i dob Cavite de, wén i dob Pampanga de, brab wén nay dob de ségiyo de ingéd. I kéluhanay de énda énggérigo noy de Kastila dini bé lala i kérugay ruwe, magad say kénrigoy de Merikanu de.

Méninut maginség i Pilipinase bé no atin médooy de étew énggéfégilid bé de késékuwelah ro. Mélaw, ménasar tidéw bénoy kégéfégitung i de Filipino bé ati fatute kéfanangguwit brab kéféinség bé ingéd ruwe brab goberno ruwe mosoén ké tékédanén i de Merikanu. I de étew énggéfégitung bé de niy ro Manuel L. Quezon, Osmeña, brab Quirino. Ni kégéfégitung ruwe bé de niy kéongot ruwe man ségule bé tékédan i de Merikanu. Endob bénréh i de Merikanu bé énda séna gaganéy de Filipinoy manangguwite bé ingéd ruwe. Atin bénréh ro so bé ongot-ongot ro na

taman folo gébélintuwa, atin bénou
na géfétindége aturan i ingéd ruwe. Bé
luub i ménfoloe gébélintuwa, ni toowe
énggétah rénigoy de Filipinoy Kukumay
(Constitution) kégéfétindége aturan bé
ingéde. Atin bénoy toowe gérotor kitab
dob Pilipinase. Saliyu na tidéw bénou,
rémenigo ro Kéfyonoy Kédoonone
(Commonwealth). Atin rénigo ro
gobernoy Pilipinase bé luub i ménfoloe
gébélintuwa sémásang ro fakimama bé
kégéfétindége aturan (Kalayaan). Bé
Septembre 17, 1935, ni bénutuno ruwe
méguléw (president) dey Manuel L.
Quezone. Atin témundug i Osmeniawe.
I de Merikanu bé no, wén say sénarigo
ro témowong bé kéraagéwe bé gobernove.
Atin i de ménbéréh galbék i de Merikanu,
féntaus ro brab mémentuman i de dumo de
bé do no gai.

Bé rasénay de Afun

Bé bélintuwa 1940, mén-ganay
mémentay sétiboh dob Europe. I de
Merikanu bé no, témowong ro dob de
ségbala, éndob i de Afun témowong ro

dob de kuntra. Endob i de Merikano wén i ténafoy ro sundalu, sinafang brab fengélu dob Pilipinase. Enda ménrugayén been i kékumbay de Afun bé Pilipinase, dob gonoy de Merikanu.

Tidéw mélaw béno, mén-ganay i késétibohe. Ménangey i de Afun dob Pilipinase. Atin i de Merikanu brab de Filipino ménsetéréamfil ro atin ménsetiboh roy de Afun. Atin i presedentewe dob America fénangéyén Australia i MacArthur inok gégédot brab gétoro médoos sundalu. Amun médalufégén i Pilipinase bé késétibohe, fén-gali Presedente Quezone brab bays-presedente nuwe Osmentia i gobernoy Pilipinase ménangéy America kisak namfuno roy de Afun. Endob bé bélintuwae 1944, bé lala i késétibohe, ménléhu i Quezone dob America. Atin tidéw béno, ménwaléy Presedentey Osmentiawe. Enda ménrugayén been i késéfule ruwe bero MacArthur ménangéy dob Pilipinase. Atin énda toowén ménrugay been i kétabanay de Afun bé bélintuwae 1945.

Amun presedente nén i Osméniawe toow fo ménkéfésangan non médooy foy éntingayéne ménbinasa brab déménruun i kédooy noy étewe. Kulang i amaé ruwe. Atin énda nay béléyon kégal. Endob amun éndaén foy étewe de, been i kétabangéy de Merikanu so bero. Niraya ro bero kurta, amaén, kégal, brab do uwa féggébagér lowoh inok wén i bagér ro mégimu bé de ménbinasa.

Ménségébélintuwa tidéw bé késétibohe, mémentaman i sénfagayunone folo gébélintuwa kéraimama bé kégéfétindége aturan (independence). Amun énggumahan i gai Hulyo 4, 1946, ténungkas i de Merikanuy de Filipino manangguwit bé karowe ingéd. Tidéw béno, ménwaléy Republika ng Pilipinas. Atin i de Filipino nén i ménanangguwite bé karowe goberno. Amun énggumahanén man i gaiy késébutuwe bé 1946, bénutu noy de étew i Manuel Roxase, mélaw ménwaléy beeney presedentey Pilipinase. Brab téménaban bays-presendentey Elpidio Quirinowe. Endob ruwo gébélintuwa tidéw béno, ménlénu i

Roxase, atin i ménwaléye presedente,
Quirino.

Bé raséna ro Roxase brab Quirinowe
presedente, tafay sénay kékamarasayay
de étew bé nukasay késétibohe. Enda fo
ménswat i de étew bé kéfanangguwit i
gobernowe bé kétabang ne inok waléy
fiyoy ingéde. Sabaf bé no, ménkédan i
sarig ruwe dob gobernowe, atin médooy
ménwaléye tulisan (Huks, rebel de) bé
de étew non énda méuyot ro bé kéfaagéwe
bé gobernowe. Sabaf ni kétaya ruwe
féwaléyén komonistay (Communism)
demokratike goberno (democratic
government).

Amun ménwaléy presedentey Magsaysaye
bé bélintuwae 1953, fén-amfunoy kéluhanay
de tulisan atin niraya no bero fantad
faguyagan. Saliyu tidéw bénō, niraya
no so bero do éntingayén kailanga ro dob
gobernowe.

Médooy éntingayéne fiyo énggérigono
Magsaysaye bé raséna nuwe. Niraya no
fantad i de méskinan. Atin tidéw mélaw
bénōy funay de étew méntébéragar mangéy
Mindanao, Viscaya, Cagayan, brab dob de

dumo ingéd wén i do buka de fantad. Enda ménfufus i luub i gaiwe képresedente Magsaysaye. Endob bé 1957, ménlawu i riflanowe éndaa ro dob Cebu atin funa no ménléhu.

Amun ménléhu, i ménwaléye presedente Carlos P. Garcia. Atin téménaban so bé téménunduge késébutu. Endob bé raséna nuwe, médooy mikae de do étew non ségiléw bé kéfaagéw ro Roxas brab Quirinoy kéfanangguwit ne bé gobernowe. Médooy ménikae non ménwaléy méskinan i gobernowe de. Atin mén-gérotor i kéluhanay laga i de béléyén. Atin médooy éndae galbékén do étew. Tidéw man béno, ménwaléy médooy de tulisan.

Amun énggumahanén man i késébutuwe bé 1961, ténabana Makapagaley Garciawe. Mélaw tidéw bénō ménwaléy Diosdado Macapagal i presedentewe bé Pilipinase. Ménkulangan dafoy kédawét i uléw i de étew bé kéraagéw i gobernowe bé Pilipinase, éndob énda so fo métaman ro de non médooy sénay de gésifata ro de tete. Amun téménindégi Ferdinand Marcose presedente, ténabana noy Makapagale, bé 1965.

Amun Marcose nén i presedentewe, falan fo fiyoy rénigo nuwe bé sunguwe. Médooy fénfiyo nuwe do sékuwelahan brab do monisifiyo. Atin médooy rénigo nuwe do kalsada. Mélaw bénō keey i funa nuwe téménaban bé sébaane de késébutu. Atin beene sénay presedentey Pilipinase téménaban ruwo gule.

Endob dob énggétunduge kéfanangguvitén de, mendooy riklamowe de non ménwaléy kunte. Mén-gérotor i kéluhanay laga i de béléyén, atin énda gaganéy de étew de non toow fo mérasay i kékurtæ. Brab i de dumo étew ménkédan ro dob de galbék ro. Fiyon i de éstudiyante brab do ségiyo étew dob Pilipinase riklamo ro bé Markose.

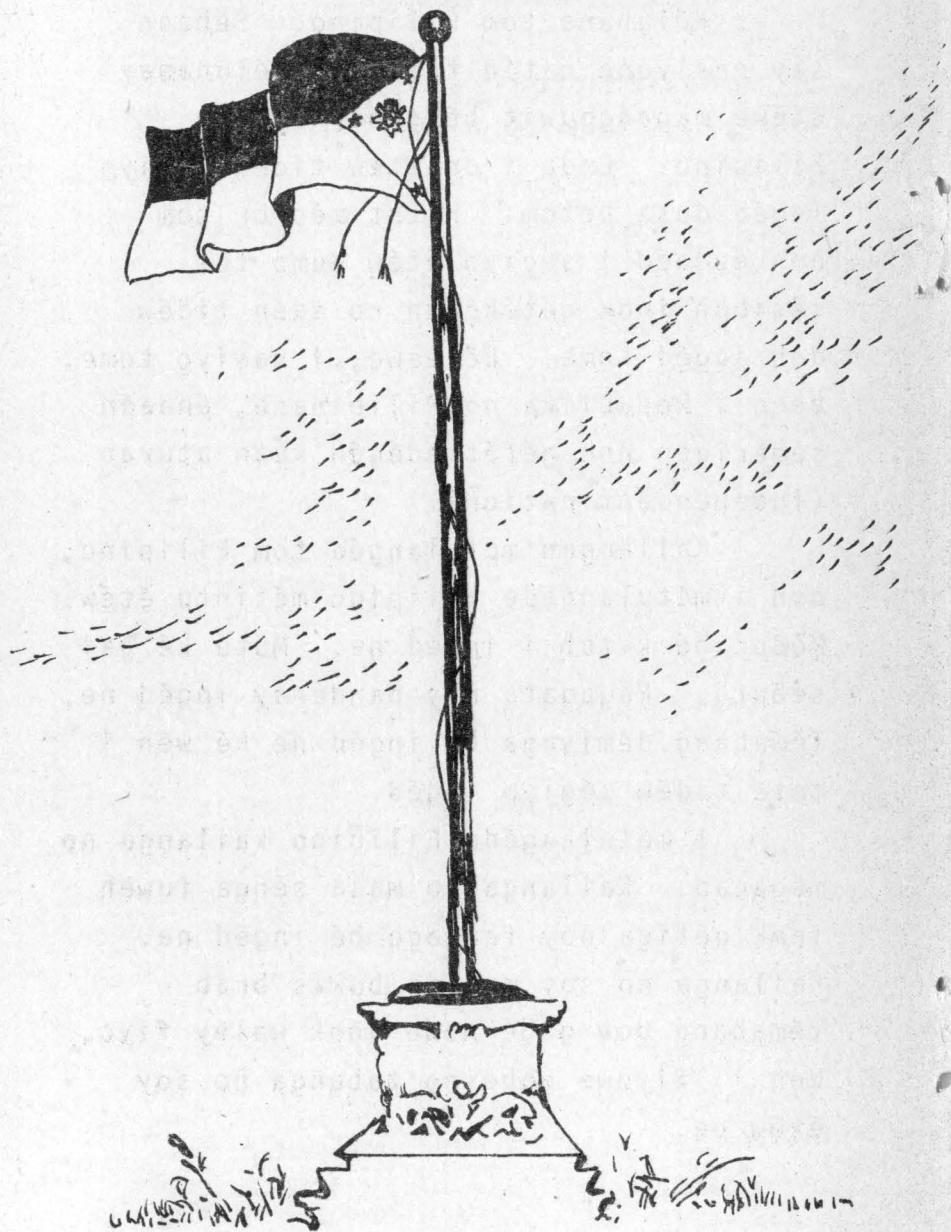
Tidéw bénô I de tulisan ménwaléy ro médoo. Toow fo mëndooy gusue, mélaw rénigo Presedente Marcosey 'Martial Law', bé 1972. Amuk wén i martial law, i de sundalu brab de police saén i fakaye gégamak sinafang. Béleewe éndaén i toow gusu. Endob wén sénay do sékloh-kloh sétiboh brab lidue na. I funay Mantuwe Kéfagingéd (New Society) ménrido, non méirayan mélaw adi-adi kéfaguyag i kéluhanay de Filipino brab magumfung ro sétabang kisak sétiboh.

I métulangéde Filipino

Kéluhana tom Filipino. Sébaan say nasiyone batio tom atin kéluhanay étewe manangguwit bé goberno tome Filipino. Enda i do étew tidéw ségiyo ingéd dusa betom. Fatut méoror tom non éndaén i ségiyo étew dumo tom sétiboh inok gétékédan ro saén tidéw dob ingéd tome. Béleewe, i nasiyo tome, been i Republika ng Pilipinase, éndaén sémarigén non gëfétindégén kaan aturan (independent nation).

Kailangan métulangéd tom Filipino, non i métulangéde Filipino métintu étew. Modor bé kitab i ingéd ne. Mutu kë gai sébutu. Fagadata noy banderay ingéd ne. Témabang démiyaga bé ingéd ne kë wén i tete tidéw ségiyo ingéd.

I métulangéde Filipino kailanga no méganad. Kailanga no masa sénga fuweh inok gétiga noy fantage bé ingéd ne. Kailanga no soy mayade buwis brab témabang dob gobernove inok waléy fiyo. Non i fiyowe goberno tabanga no soy étew ne.

Kanta bé Ingéd Tome

Ingéd féndoyog
B'lownon dob sébangane
Réndaw i fusung
Dob be'mey umule.

Fantad fén'mili
Fuyu i de émbantug
Dob de démufang
Kago amfunon de.

Dob dogote brab tuduk
Démfi ne brab laway ne gadung
Fiyo foy bayuk ne
Brab linggéng ne brab fiyowe kébati.

I sélinang i bandera
Muwe funa tom témaban
Gitoon brab térésang me
Enda foy ayo no délémon.

Fantad, térésang méoror brab méimu
Enda i léhuon dob beeme
Bantuga key ké wén i do démusa
Méléhu gey sabaf bé beeme.

Pambansang Awit

Bayang magiliw
Perlas ng Silanganan
Alab ng puso
Sa dibdib mo'y buhay

Lupang hinirang
Duyan ka ng magiting
Sa manlulupig
Di ka pasisiil

Sa dagat at bundok
Sa simoy, at sa langit mong bughaw
May dilag ang tula
At awit sa paglayang minamahal

Ang kislap ng watawat mo'y
Tagumpay na nagniningning
Ang bituin at araw niya'y
Kailan pa ma'y di magdidilim.

Lupa ng araw ng luwalhati't pagsinta
Buhay ay langit sa piling mo
Aming ligaya na pag may mang-aapi
Ang mamatay ng dahil sa iyo.

Ang Unang mga Pilipino

Sinasabi ng mga tao na bagama't ang Pilipinas ay isang maliit na bansa binubuo naman ito ng maliliit na mga pulo. May mahigit na pitong libong mga pulo rito sa Pilipinas. Ang lahat ng mga iyon ay napaliligiran ng tubig.

Noon daw unang panahon, mayroon daw daang nag-uugnay sa Pilipinas at sa Tsina. Nguni't natabunan na ng karagatan ang nasabing daan.

Doon dumaan ang kauna-unahang grupo ng mga taong dumating dito sa Pilipinas. Negrito o Ita ang tawag sa kanila. Pandak sila, maitim at kulot ang kanilang buhok. Sila ang kauna-unahang mga Pilipino. Ngayon, naninirahan sila sa mga bundok ng Panay, Palawan, Zambales at sa iba't ibang panig ng Pilipinas. Pamamana at pangunguhang mga bungangkahoy ang tangi nilang ikinabubuhay. Wala silang pamalagiang tirahan. Pagala-gala sila. Kung wala na silang makain sa isang lugar, lilipat naman sila sa iba.

Ang mga Indones ang sumunod na grupo ng mga taong nanirahan dito sa Pilipinas. Matataas sila at matatangos ang kanilang ilong. Marunong silang

magtanim at magtayo ng bahay. Ang mga Tiruray at mga Manobo raw ay mga inapo ng mga Indones. Sumunod sa mga Indones ang mga taga-Malaysia.

Ang mga Muslim

Makalipas ang maraming mga taon, noong mag-iika-1300 taon, dumating dito sa Pilipinas ang isang datung Muslim. Marami ang kanyang nahikayat na maging Muslim. Ang mga Muslim sa kasalukuyang panahon ang mga inapo nila.

Ang Pamahalaang Kastila

Noong mag-iika 1500 taon, ang mga may kaya at may pinag-aralang mga tao ay matatagpuan lamang sa lugar na tinatawag na Espanya. Ang Espanya ay napakalayo sa Pilipinas. Ang mga Kastila na siyang mga taong naninirahan sa Espanya ang unang mga taong sumakop sa mga bansa sa mundo.

Noong unang panahon, hindi alam ng mga Kastila na may isang bansang tinatawag na Pilipinas. Nguni't nabalitaan nilang may isang bansang malapit sa Pilipinas na mayaman sa mga pagkaing maaanghang gaya ng sili, bawang, luya at iba pang mga halaman.

Dahil dito, ipinadala ng pamahalaang Kastila si Magallanes upang hanapin ang nasabing bansa. Binigyan ng pamahalaan si Magallanes ng limang bangka at maraming mga tauhan. Naglayag sa karagatan si Magallanes sampu ng kanyang mga

tauhan hanggang sa makatanaw sila ng isang lupain.

"Ito ang lupaing ating hinahanap," anila nang makadaong sila sa baybay-dagat.

Nguni't naligaw pala sila sapagka't ang lupain palang kanilang natanaw at dinaungan ay walang iba kundi ang Pilipinas.

Noong panahong iyon, may isang pinuno sa Pilipinas na nagngangalang Lapulapu. Nang mabalitaan ni Lapulapung may mga taga-ibang bansang dumaong dito sa Pilipinas, tinipon niya ang kanyang mga tauhan. Itinaboy nila ang mga dayuhan sapagka't hindi niya nais na sakupin ng mga taga-ibang bansa ang Pilipinas. Nang hindi umalis ang mga dayuhan, naglaban sina Lapulapu at Magallanes hanggang sa mapatay noong una itong huli.

Nang matatay ang pinunong Espanyol na si Magallanes, nagsitakas na pauwi ang kanyang mga tauhan. Napadpad patungong kanluran ang isa sa kanilang mga bangka na pinamumunuan ni Sebastian del Cano. Di sinasadya'y nabalik silang muli sa Espanya. Sila ang kauna-unahang mga taong nakapaglibot sa buong daigdig. Dahil sa pangyayaring iyon, itinuturing natin ngayong ang mundo ay bilog at hindi lapad.

Makalipas ang ilan pang taon, dumating ang napakaraming Kastila dito sa Pilipinas nguni't hindi

sila nanatili rito sa dahilang pinalayas sila ng mga Pilipino. Datapuwa't naghanda ang hari ng Espanya ng maraming mga sundalo at ipinadala sila sa Pilipinas. Legaspi ang pangalan ng kanilang pinuno. Nang dumating sila, kulang sa mga sandata ang mga Pilipino kaya hindi nila nakuhang labanan ang mga dayuhang Kastila. Makalipas ang ilan pang taon, pinanganlan nilang Pilipinas ang ating bansa sa karangalan ng hari ng Espanya na nagngangalang Felipe. Tuluyan nang sinakop ng mga Kastila ang Pilipinas.

Naging napakahirap ng buhay ng mga Pilipino sa ilalim ng pamahalaang Kastila. Binaha-bahagi ng Hari ng Espanya ang mga lupain ng mga Pilipino sa mayayamang Kastila. Pagkatapos, ang mga Pilipino ang pinagsaka nila ng kanilang mga lupa. Kakaunti lang ang naging pakinabang ng mga Pilipino sa kanilang sariling ani. Hindi iyon sapat upang sila ay mabuhay kaya nabaon sila sa utang. Ipinagsama ng mga Kastila ang ilang mga Pilipino sa kanilang bansa upang maging katulong nila sa kanilang hanapbhay o gawain doon. Dinala nila kahit ang ating mga ginto, kahoy at iba pang mga bagay sa kanilang bansa upang doon kalakalin ang mga iyon.

Nguni't may isang mabuting bagay na ipinamana ang mga Kastila sa mga Pilipino. Sa pamamagitan nila, naging Kristiyano tulad nila ang mga Pilipino.

Nagpadala sila ng mga pari upang turuan ang mga Pilipino na maniwala kay JesuCristo. Doon nagsimula ang paniniwalang Katoliko Romano. Dumami ang mga kaanib at lumaganap ang Katolisismo sa iba't ibang dako ng Pilipinas. Ito ang pinakamatatag na simbahan sa Pilipinas sa kasalukuyan. Bukod sa rito, nagtayo rin sila ng mga paaralan at pagamutan. Nguni't pawang naging walang kabuluhan din ang mga iyon dahilan sa hindi maganda nilang pamamahala sa Pilipinas.

Nang makatapos ng pag-aaral si Jose Rizal na isa sa mga matatalinong anak na Pilipino, sumulat siya ng isang aklat. Sinulat niya sa kanyang aklat ang hindi magandang ginagawa ng mga Kastila sa mga Pilipino. Isinasaad sa aklat ang pagiging mga bilanggo ng mga Pilipino gayundin ang kaawa-awa nilang kalagayan dahilan sa ginagawa ng mga Kastila. Kung maaari lang sana'y sapilitan niyang maitaboy ang mga Kastila na nasa Pilipinas. Natakor ang mga Kastila sa mga sinulat ni Dr. Jose Rizal. Kaya, ibinilanggo nila siya at pagkatapos ay pinatay. Binaril nila siya sa Maynila sa lugar na tinatawag na Luneta. Namatay nga siya nung ni't ang sinulat naman niya ang pumukaw sa iba pang mga Pilipinong pinuno sa Pilipinas. Kabilang sa maraming mga Pilipinong namuno sa pakikipaglaban sa mga Kastila sina Bonifacio, Aguinaldo at Mabini. Mga lalaki silang tunay na matatalino at

magiting. Dahilan sa kanilang pakikipaglaban alang-alang sa Inang Bayan, namatay sila at natanyag. Nguni't si Jose Rizal ang pinakatanyag sa kanilang lahat sapagka't pinakamalaki ang kanyang naitulong sa ating bansang Pilipinas.

Tatlong daang taong naghirap ang mga Pilipino sa kamay ng mga Kastila. Pagkatapos, dumating ang mga Amerikano upang tumulong sa mga Pilipino sa pakikipaglaban sa mga Kastila. Dahilan sa magkasanib na lakas ng Pilipino at Amerikano, nagtagumpay sila sa pakikipaglaban. Doon nagwakas ang kalupitan ng mga Kastila. Hindi nagtagal, nilisan na nila ang Pilipinas.

Ang Pamahalaang Amerikano

Pagkatapos ng digmaang Kastila, ang mga Amerikano naman ang namahala sa mga Pilipino. Nanirahan sila sa Pilipinas upang bantayan iyon sa sinumang nagtatangkang sakupin iyong muli. Tinulungan nilang magkaroon ng mabuting uri ng pamumuhay ang mga Pilipino. Nguni't hindi naibigan ng mga Pilipino ang pananatili ng mga Amerikano sa kanilang bansa sapagka't nais na nilang magsarili.

Kabilang sa mga magiting na mga Pilipinong namuno, sa pakikipaglaban sa mga Amerikano sina Antonio Luna, Mabini, Del Pilar, atbp.. Bagama't ginawa nila ang lahat ng kanilang magagawa sa pakikihamok, wala

rin silang nagawa sapagka't kulang sila sa mga armas at munisyon. Saka lamang sumuko ang mga Pilipino nang bihagin ng mga Amerikano si Aguinaldo.

Noong nasa ilalim pa ng pamahalaang Amerikano ang mga Pilipino, naging maunlad ang kanilang pamumuhay dahil sa mga itinuro sa kanila ng mga Amerikano. Inayos nila ang mga paaralan, pagamutan at mga daan. Nagtagtag din sila ng iba't ibang relihiyon tulad ng tinatawag na Anglican (Episcopal). Dumating sa Pilipinas ang napakaraming mga sundalong Amerikano. May mga nagtungo sa Baguio, Cavite, Pampanga at sa iba't ibang panig ng Pilipinas. Anupa't walang sang-ilang nagawa ng mga Amerikano ang lahat ng bagay na hindi nagawa ng mga Kastila.

Maunlad na ang Pilipinas. Marami sa mga Pilipino ang nakapagtapos ng pag-aaral. Dahil dito'y biglang nabuksan ang kanilang isip kung paano nila pamamahalaan at pauunlarin ang bansa pagkaalis ng mga Amerikano. Kabilang sa mga taong nagkaroon ng bukas na isipan sina Manuel L. Quezon, Manuel Roxas at Elpidio Quirino. Iyan ang dahilan kaya nais nilang magkaroon ng kasarinlan ang bansa. Nguni't ayon sa mga Amerikano, hindi pa raw maaaring magsarili ang mga Pilipino. Sampung taon pa raw ang kailangan nilang hintayin bago sila tuluyang makapagsarili. Ang pagbuo ng isang saligang-batas ang kauna-unahang

ginawa ng mga Pilipino. Sa loob ng sampung taon, napailalim tayo sa Komonwelt na uri ng pamahalaan. Nong Septiyembre 17, 1935, nahalal na pangulo ng Pilipinas si Quezon. Samantala, isang mapagkakatiwalaang pinunong Amerikano naman ang ipinadala ng pangulo ng Amerika sa Pilipinas upang tumulong sa pamamalakad sa pamahalaan. Ang lahat ng mga adhikain ng mga Amerikano para sa Pilipinas ay naipagpatuloy noong panahong iyon.

Ang Pamahalaang Hapon

Nong 1940, nagsimula ang digmaan sa Europe. Noong panahong iyon, tinutulungan ng mga Amerikano ang isang panig at ng mga Hapones naman ang kabilang panig. Naghanda naman ng mga sundalo, armas at munisyon ang Amerika para sa Pilipinas. Hindi nagtagal, binomba ng mga Hapones ang kuta ng mga Amerikano sa Pilipinas.

Nagsimula ang digmaan sa Pilipinas nang dumating ang mga Hapones. Nagtulong ang mga Pilipino at mga Amerikano sa pakikipaglaban sa mga Hapones. Ipinadala ng pangulo ng Estados Unidos si MacArthur sa Awstralya upang magsanay at mangalap ng marami pang mga sundalo. Noong kasalukuyang kainitan ang digmaan sa Pilipinas, inilipat ni Pangulong Quezon ang pamamahala sa Estados Unidos upang hindi na siya

sumuko pa sa mga Hapon. Noong 1944, habang patuloy pa rin ang digmaan, namatay si Quezon sa Estados Unidos. Si Osmena ang sumunod na naging pangulo. Nagtungo si Osmena sa Estados Unidos. Pagbalik niya sa Pilipinas, kasama niya si MacArthur. Hindi nagtagal, natalo ang mga Hapones noong 1945.

Noong maging pangulo si Osmena, naging mahirap para sa kanya kung paano pamamahalaan ang bansa sa dahilang maraming ari-arian ang nawasak at maraming tao ang may sakit. Walang mabilng damit. Wala ring matirhan. Dahil dito'y nagbigay ng tulong ang mga Amerikano upang maisaayos ang mga ari-ariang nasira at gumaling ang mga maysakit. Namigay sila ng pera, pagkain, damit at mga gamot.

Isang taon matapos ang digmaan, sumapit ang araw ng kasarinlan. Nong Hulyo 4, 1946, ipinagkaloob ng Amerika ang kalayaan sa Pilipinas. Pagkatapos, tinawag na Republika ng Pilipinas itong ating bansa. Nang dumating ang halalan noong Abril 23, 1946, nahalal na maging pangulo ng Pilipinas si Manuel Roxas. Si Elpidio Quirino naman ang naging pangalawang-pangulo. Makaraan ang dalawang taon, namatay si Roxas at si Quirino naman ang naging pangulo.

Noong panahon ng panunungkulan nina Roxas at Quirino, patuloy pa rin ang paghihirap ng mga tao dahil sa bunga ng digma. Hindi naibigan ng mga tao

ang ginagawang pamamalakad ng pamahalaan tungo sa ikaunlad ng bansa. Dahil dito, nawalan sila ng tiwala sa pamahalaan. Ninais nilang mapalitan ng kumanismo ang pamahalaang demokrasya.

Nang maging pangulo si Magsaysay noong 1953, pinasuko niya ang mga magnanakaw. Pagkatapos, binigyan niya sila ng lupang mapagtatayuan ng kanilang bahay. Bukod sa roon, binigyan pa sila ng pamahalaan ng anumang bagay na kailangan nila.

Maraming mabubuting bagay ang nagawa ni Magsaysay noong panahon ng kanyang panunungkulan. Binigyan niya ng lupa ang mga mahihirap. Iyan ang dahilan kaya maraming mga tao sa Mindanaw, Kabisayaan, Kagayan at sa iba pang lugar na malawak ang lupa. Hindi natapos ni Magsaysay ang kanyang taning o takdang panahon ng panunungkulan bilang pangulo. Noong Marso 17, 1957, bumagsak ang eroplano ng kinalululanan niya sampu ng ibang mga pasahero sa Cebu. Iyon ang kanyang ikinamatay.

Nang matay si Magsaysay, sumunod namang nahalal na maging pangulo si Carlos P. Garcia. Noong panahon ng kanyang paglilingkod, marami ang salungat sa kanyang pamamalakad sa dahilang katulad iyon ng pamamalakad nina Roxas at Quirino. Lalong naghirap ang pamahalaan noong panahon nila. Tumaas ang halaga ng lahat ng bagay. Marami sa mga mamamayan ang

walang hanapbuhay. Pagkatapos, marami ang natutong magnakaw.

Nang dumating naman ang halalan noong 1961, natalo ni Macapagal si Garcia. Samakatwid, naging Pangulo si Diosdado Macapagal. Nabawasan ang sakit ng ulo ng mga mamamayan nguni't marami pa rin ang gumagawa ng masama. Natalo si Macapagal sa halalan noong 1965. Nahalal na pangulo si Ferdinand Marcos.

Nang maging pangulo si Marcos, mahusay ang ginawa niyang panimula. Ipinaayos niya ang mga paaralan at mga bahay-pamahalaan. Nagpagawa siya ng maraming mga daan. Noong sumunod na halalan, nahalal siyang muli dahilan sa kanyang mga nagawa. Siya pa lamang ang kaisa-isang naging pangulo ng bansa na nahalal nang dalawang beses.

Sa ikalawa niyang panunungkulan, marami raw ang dumaraing sa dahilang sumama ang kanyang pamamalakad. Tumaas ang halaga ng mga bilihin. Nagtaghirap sa pera. May mga natiwalag sa trabaho. Lumaganap ang mga nakawan at kaguluhan. Idinadaing si Marcos ng mga estudyante at ng iba pang mga tao sa Pilipinas.

Kaya, noong 1972, idineklara ni Pangulong Marcos ang Martial Law. Kapag may martial law, ang mga sundalo at mga pulis lamang ang nakapagdala ng bariil. Ngayon, wala nang masyadong kaguluhan.

Nguni't mayroon pa ring kaunting alitan at pagkabahala. Nilikha ang Bagong Lipunan upang mapabuting lalo ang pamumuhay ng lahat ng mga Pilipino sa pamamagitan ng pagtutulungan sa halip na pag-aalitan.

Ang Mabuting Pilipino

Pilipino tayong lahat. Maging ang lahat na pinuno ng ating bansa ay mga Pilipino. Nakatira tayo sa iisang bansa. Walang sinumang dayuhang makapagmamalupit sa atin. Dapat tayong matuwa sapagka't wala nang mga dayuhang nagtatangkang sumakop sa ating bansa. Ngayon, tinatawag na Republika ng Pilipinas ang ating bansa, isang bansang nagsasarili, walang umaalipin.

Kailangan nating maging mabubuting Pilipino sapagka't ang isang mabuting Pilipino ay isang taong matuwid. Sinusunod niya ang mga batas na ipinatutupad ng pamahalaan. Bumuboto siya sa tuwing may halalan. Iginagalang niya ang watawat. Ipinagsasanggalang niya ang kanyang bansa laban sa mga kaaway.

Kailangang malawak ang kaalaman ng tunay na Pilipino. Kailangan niyang magbasa araw-araw upang magkaroon siya ng kabatiran sa mga nangyayari sa loob at labas ng bansa araw-araw. Kailangan din niyang

magbayad ng buwis at tumulong sa ikabubuti ng pamahalaan. Bilang ganti, ang mabuting pamahalaan naman ay tumutulong sa mga mamamayan.

Ang Pembansang Awit ng Pilipinas

Bayang magiliw
Perlas ng Silanganan,
Alab ng puso
Sa dibdib mo'y buhay.

Lupang hinirang
Duyan ka ng magiting,
Sa Manlulupig
Di ka pasisiil.

Sa dagat at bundok
Sa simoy at sa langit mong bughaw,
May dilag ang tula at awit
Sa paglayang minamahal.

Ang kislap ng watawat mo'y
Tagumpay na nagniningning,
Ang bituin at araw niya'y
Kailan pa ma'y di magdidilim.

Lupa ng araw ng luwalhati't pagsinta
Buhay ay langit sa piling mo,
Aming ligaya na pag may mang-aapi
Ay mamatay nang dahil sa Iyo.